1950-YILLARDA TURKIYADAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Ismoilov Javlon Ruziyevich
RTU, Ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asrning 50-yillarida Turkiyada yuz bergan muhim siyosiy jarayonlar, mamlakatning bir partiyaviy siyosiy tizimdan ko‘ppartiyaviy parlamentarizmga o‘tishi hamda Demokratik partiyaning siyosiy hokimiyatga kelishi tarixiy-siyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda 1950-yil 14-maydagi parlament saylovlari natijasida Demokratik partiyaning g‘alaba qozonishi, Jelal Bayarning prezident, Adnan Menderesning esa bosh vazir lavozimiga kelishi Turkiya siyosiy taraqqiyotidagi muhim burilish sifatida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *Turkiya, XX asr 50-yillari, Demokratik partiya, Adnan Menderes, Jelal Bayar, Respublika Xalq partiyasi, Ismet Inonyu, ko‘ppartiyaviylik, siyosiy jarayonlar, siyosiy modernizatsiya, parlamentarizm, siyosiy hokimiyat, hukumat–muxolifat munosabatlari, siyosiy raqobat, siyosiy tanglik, saylovlar, 1950-yilgi saylov, 1954-yilgi saylov, 1957-yilgi saylov, matbuot erkinligi, muxolifat, talabalar harakati, harbiy omil, 1960-yil 27-may harbiy to‘ntarishi, Sovuq urush, NATO, Bolqon pakti, Bag‘dod pakti, Turkiya–AQSH munosabatlari, tashqi siyosat, G‘arbga integratsiya, siyosiy institutlar.*

Ikkinchi jahon urushidan keyin Turkiyada ko‘ppartiyaviy siyosiy tizimga o‘tish jarayoni tezlashdi. 1923-yildan 1946-yilgacha Respublika Xalq partiyasi (CHP) siyosiy hayotda hukmron mavqega ega bo‘lgan. 1945-yildan boshlab esa CHP ichidagi muxolif guruhlarning faollashuvi va siyosiy raqobatning

kuchayishi ko‘ppartiyaviy tizimning shakllanishiga olib keldi. Demokratik partiya 1946-yilda tashkil topib, uning yetakchi arboblari orasida Jelal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Kuprulu va Refik Koraltan bor edi. 1950-yilgi saylov natijasida CHPning uzoq yillik hukmronligi tugab, DP hokimiyatga keldi. Jelal Bayar prezident, Adnan Menderes esa bosh vazir bo‘ldi. 1950–1954-yillar Turkiya siyosiy tarixida ko‘ppartiyaviy tizimning amaliy jihatdan mustahkamlanish bosqichi sifatida ko‘rish mumkin.

DP dastlab: davlat boshqaruvida CHPning uzoq yillik hukmronligini kamaytirish; xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash; iqtisodiy liberallashuvni kuchaytirish; qishloq aholisi va tadbirkorlar manfaatlarini siyosiy jihatdan ifodalash; Turkiyaning G‘arb davlatlari bilan aloqalarini mustahkamlash yo‘nalishlarida faoliyat olib bordi.

Birinchi davrda hukumat va muxolifat o‘rtasidagi munosabatlar nisbatan yumshoqroq bo‘lgan, biroq keyinchalik siyosiy munozaralar keskinlashgan.
1950-yillarda siyosiy tizimning markazida uchta asosiy shaxs turardi:
Jelal Bayar-Prezident, Adnan Menderes-Bosh vazir, Ismet Inonyu—asosiy muxolifat, CHP rahbari Menderes hukumatining parlamentdagi katta ko‘pchilikka ega bo‘lishi ijro hokimiyatining imkoniyatlarini kengaytirdi. Shu bilan birga, tadqiqotlarda 1950-yillarning ikkinchi yarmida DPning muxolifatga, matbuotga va ayrim davlat institutlariga nisbatan siyosatini tobora cheklovchi tusga ega bo‘lgani ta'kidlanadi.

Bu yerda ilmiy jihatdan muhim jihat shuki, 1950-yillarni faqat “demokratlashtirish davri” yoki faqat “avtoritarizatsiya davri” deb bir tomonlama baholash yetarli emas. Davrning boshida siyosiy raqobat va hokimiyat almashinuvi kengaydi, keyingi yillarda esa hokimiyat va muxolifat o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchaydi. 1954-yil saylovlari va DPning siyosiy mavqeining kuchayishi

1954-yil 2-maydagi saylov DPning mavqeini yanada mustahkamladi.

DP 58,4% ovoz olib, 503 deputatlik o‘rnini egalladi. CHP esa 35,1% ovoz bilan 31 o‘ringa ega bo‘ldi.

Bu natija Menderes hukumatiga parlamentda juda katta ustunlik berdi.

Ammo aynan shu davrdan boshlab siyosiy tizimda muhim muammo paydo bo‘ldi:

Saylovdagi ko‘pchilikning kuchayishi hukumat va muxolifat o‘rtasidagi muvozanat masalasini kun tartibiga olib chiqdi.

Keyingi yillarda CHP va DP o‘rtasidagi qarama-qarshilik kuchaydi.

1950-yillarning eng muhim siyosiy jarayonlaridan biri — DP hukumati va muxolifat o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi edi.

Dastlab DP matbuotning katta qismining qo‘llab-quvvatlashiga ega bo‘lgan. Keyinchalik esa hukumatning siyosiy va matbuot sohasidagi cheklovlari sabab ayrim nashrlar va jurnalistlar bilan munosabatlar yomonlashdi. 1950–1960-yillar matbuotini o‘rgangan tadqiqotlar aynan hukumat–muxolifat munosabatlarining vaqt o'tishi bilan keskinlashganini ko‘rsatadi.

1957-yildan keyingi davr Turkiyada siyosiy qarama-qarshiliklarning eng keskin bosqichlaridan biri bo‘ldi.

Asosiy qarama-qarshiliklar:

DP ↔ CHP

Hukumat ↔ muxolifat

Parlament ko‘pchiligi ↔ siyosiy muvozanat

Hukumat ↔ matbuot

Siyosiy hokimiyat ↔ ayrim davlat institutlari

ko‘rinishida namoyon bo‘ldi.

1950-yillarning oxirida siyosiy tanglik faqat parlament doirasida qolmadi.

Talabalar noroziliklari, siyosiy muxolifatning faollashuvi va harbiy doiralardagi noroziliklar siyosiy vaziyatning murakkablashganini ko‘rsatdi.

Shu sababli 1957–1960-yillarni: siyosiy plyuralizmning institutsional cheklovlari va hokimiyat–qarama-qarshiligining kuchayish bosqichi" sifatida tavsiflash mumkin.

1950-yillardagi Turkiya siyosatini faqat ichki jarayonlar bilan tushuntirish yetarli emas. Sovuq urush sharoiti Turkiyaning siyosiy yo‘nalishini sezilarli darajada belgiladi. Turkiya 1952-yil 18-fevralda NATOga qo‘shildi. NATO ma’lumotlariga ko‘ra, Turkiyaning NATOga a’zo bo‘lishi nafaqat harbiy, balki siyosiy va geosiyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lgan. Bu orqali Turkiya: AQSH — NATO — G‘arbiy Yevropa bilan siyosiy va xavfsizlik aloqalarini chuqurlashtirdi.

1953-yil 28-fevralda Turkiya, Gretsiya va Yugoslaviya o‘rtasida hamkorlik kelishuvi imzolandi. 1954-yil 9-avgustda esa Bolqon pakti shakllandi. Uning asosiy maqsadlaridan biri Sovet xavfsizlik tahdidiga qarshi mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish edi.

1955-yil 24-fevralda Turkiya va Iroq Bag‘dod paktini tuzdi. Keyinchalik Buyuk Britaniya, Eron va Pokiston ham unga qo‘shildi. 1959-yilda Iroq chiqib ketganidan so‘ng tashkilot CENTO shakliga o'tdi.

Demak, Menderes hukumatining tashqi siyosiy modeli:

NATO + Bolqon pakti + Bag‘dod pakti + AQSH bilan strategik hamkorlik asosida shakllandi. 1950-yillar Turkiya siyosiy tarixida bir partiyali siyosiy hukmronlikdan ko‘ppartiyaviy siyosiy raqobatga o‘tish, Demokratik partiyaning hokimiyatga kelishi va Adnan Menderes boshchiligidagi hukumatning davlat boshqaruvidagi mavqei kuchayishi bilan tavsiflanadi. 1950–1954-yillarda ko‘ppartiyaviy tizimning institutsional asoslari mustahkamlangan bo‘lsa, 1954–1957-yillarda Demokratik partiyaning parlamentdagi ustunligi siyosiy hokimiyatning konsentratsiyalashuviga zamin yaratdi. 1957–1960-yillarda esa hukumat va muxolifat o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar, matbuot va siyosiy institutlar bilan bog‘liq ziddiyatlar, talabalar hamda ayrim harbiy doiralardagi noroziliklar siyosiy tanglikni kuchaytirdi. Shu bilan birga, NATOga qo‘shilish,

Bolqon pakti va Bag‘dod paktidagi ishtirok Turkiyaning Sovuq urush sharoitida G‘arb xavfsizlik tizimiga chuqur integratsiyalashganini ko‘rsatadi. Natijada 1950-yillar oxiridagi ichki siyosiy ziddiyatlar 1960-yil 27-maydagi harbiy aralashuv bilan yakunlangan siyosiy inqirozga olib kelgan murakkab jarayonning tarkibiy qismiga aylandi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.История стран Востока. XX век . М.:ИВ РАН, 1999.

2.Кошелев, В.С. Феномен исламизма в современном мире / В. С. Кошелев, Н. В. Кошелева // Общество, государство и религии в современном мире: мат. круглого стола кафедры истории нового и новейшего времени БГУ, Минск, 2019.

3.Острога, В. А. История Турции в белорусской историографии / В. А. Острога // Беларусь-Турция: пути сотрудничества: материалы второй междунар. науч.-практ. конф., Минск, 25 февр. 2011 г.

4. Аватков А, Сбитнева А. Турция в современном мире: между демократией и авторитаризмом // https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-v-sovremennom-mire-mezhdu-demokratiey-i-avtoritarizmom

5.Erik J. Zürcher. *Turkey: A Modern History*. London–New York: I.B. Tauris,2005.

6. Feroz Ahmad. *The Making of Modern Turkey*. London–New York: Routledge, 1993.

7.Tezcan Gümüş. *Turkey’s Political Leaders: Authoritarian Tendencies in a Democratic State*. Edinburgh University Press, 2017.

8. Ali Yaşar Sarıbay. “The Democratic Party, 1946–1960.” In: Metin Heper & Jacob M. Landau (eds.), *Political Parties and Democracy in Turkey*. New York: St. Martin’s Press, 1991, pp. 119–133.

9. Sina Akşin. “The Democrat Party Era.” In: *Turkey from Empire to Revolutionary Republic: The Emergence of the Turkish Nation from 1789 to Present*. New York: New York University Press, 2007, pp. 253–267.

10.Cem Eroğul. “The Establishment of Multiparty Rule: 1945–71.” In: C. Schick & E. Ahmet Tonak (eds.), *Turkey in Transition: New Perspectives*. New York: Oxford University Press, 1987.

11. Kemal H. Karpat. “Political Developments in Turkey, 1950–1970.” In: *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*. Leiden: Brill, 2003, pp. 33–70.